

Jan DANĚK
Praha

Možnosti predikce negativního jazykového transferu

1.

Tento příspěvek je zamyšlením nad možností předvídat problematické jevy v oblasti jazykové výuky, konkrétně výuky češtiny jako cizího jazyka, a to na základě výsledků aplikovaného kontrastivního lingvistického výzkumu. Své závěry opírám o vlastní výzkum, jehož cílem bylo předpovědět tvorbu defektních výpovědí u anglicky mluvících studentů češtiny jako cizího jazyka na základě strukturních rozdílů mezi těmito dvěma jazyky, tedy mezi češtinou a angličtinou (Daněk 2006).

Základ výzkumu byl lingvistický, tedy zabýval jsem se v něm v první řadě zkoumáním jazykových jevů. Konkrétně jsem si všiml významu a syntaktických konstrukcí u deseti českých sloves mluvení. Kontrastivním tento výzkum nazývám proto, že jsem v něm výše uvedené jazykové jevy porovnával s paralelními jevy jiného jazyka. Konkrétně jsem si všiml významu a syntaktických konstrukcí u čtyř anglických sloves, která patří k nejčastějším překladovým ekvivalentům vybrané skupiny sloves českých. Konečně aplikovaným tento výzkum nazývám proto, že jsem jak východiska, tak cíle svého výzkumu kladl mimo teoretickou lingvistiku. Jak už jsem uvedl, věnoval jsem se možnosti předvídat problematické jevy v oblasti jazykové výuky. Konkrétně jsem se věnoval negativnímu transferu, tedy chybnému uplatnění strukturních vlastností jednoho jazyka (v našem případě angličtiny) při tvorbě výpovědí jazyka druhého (v našem případě češtiny).

2.

Jazykový transfer představuje ovlivnění konkrétní jazykové produkce, tedy parole, jednoho jazyka jazykovým systémem, tedy langue, jazyka druhého. Tato představa samozřejmě platí, pouze pokud jazykový systém (langue) považujeme za jistý soubor pravidel fungování určitého jazyka, na nichž se shodnou jeho uživatelé. Stranou tedy ponecháváme názory některých psycholingvistů, že langue je konstruktem individuálním, tedy že kolik je uživatelů nějakého jazyka, tolik existuje představ o jeho jazykovém systému (viz např. Zalevskaja 1999). Zároveň ponecháváme stranou případy, kdy dlouhodobější působení jednoho jazyka na druhý vyvolá proces jazykové změny. V obou těchto případech bychom samozřejmě museli předpokládat, že langue prvního jazyka neovlivňuje pouze parole jazyka druhého, ale také (nebo především) jeho systém, tedy langue.

Rozeznává se jazykový transfer pozitivní a negativní. K odlišení pozitivního a negativního jazykového transferu dobře poslouží matematická terminologie: zatímco pozitivní jazykový transfer vychází z průniku množin langue obou jazyků, negativní jazykový transfer (některé didaktické práce užívají synonymně termín jazyková interference) vychází z té oblasti langue prvního jazyka, která náleží k rozdílům obou množin. Z hlediska didaktického je podstatné, že zatímco pozitivní jazykový transfer faciliteje produkci v cílovém jazyce, negativní transfer naopak způsobuje tvorbu defektních výpovědí.

S termíny jazykový transfer (nebo též jazyková interference) didaktika cizích jazyků běžně pracuje (pro didaktiku češtiny srov. např. Hendrich a kol. 1988, s. 44–47) a jejich podstatu a význam si zřetelně uvědomují i badatelé, kteří na uvedenou terminologii rezignují. Např. E. Hájková upozorňuje, že je nutné „naučit se dívat na češtinu očima cizince“ (Hájková 2005, s. 81–82).

Na důležitost kontrastivních faktorů pro hodnocení obtížnosti učební látky a z toho plynoucí efektivitu jejího uspořádání ostatně upozorňuje také *Společný evropský referenční rámec pro jazyky* (dále: SERR). Doporučuje například svým uživatelům uvést funkci kontrastivní gramatiky v jazykovém vyučování a učení

a zvážit, do jaké míry se má u studentů pěstovat povědomí o gramatice mateřského jazyka, cizího jazyka a jejich vzájemných vztazích (SERR 2002, s. 154).

Upozorňuje především na časté případy, kdy „jsou určité koncepční oblasti jinak uspořádány v MJ (mateřském jazyce, pozn. aut.) a CJ [cizím jazyce – pozn. J.D.], takže si významy slov odpovídají jen částečně nebo nepřesně (SERR 2002, s. 135). Jako zvláště naléhavé se ukazuje zohlednění kontrastivních faktorů na nižších úrovních komunikační kompetence. Vzdálenost mateřštiny cizince (popř. Mediačního jazyka) a cílové češtiny je tu označován za základní (Hádková a kol. 2005, s. 7) a je předpokladem pro vytváření specifických strategií učení (Hádková a kol. 2005, s. 13).

Jazykový transfer je tedy jedním z podstatných faktorů ovlivňujících úspěšnost výuky a schopnost jeho předvídání může pomoci jak učitelům při přípravě na výuku, tak tvůrcům výukových materiálů. Tento článek je příspěvkem ke konkretizaci zmíněného jevu (negativního jazykového transferu) dokladem analýzy českého, resp. anglického a českého jazykového materiálu s cílem pomoci rozvíjející se didaktice češtiny jako cizího jazyka.

3.

Výzkum jsem založil na stanovisku Ch. J. Fillmora (1977), že významy slov přirozeného jazyka (v našem případě významy sloves) je možné přirovnat k obrazům, které máme (jsme-li mluvčími tohoto jazyka) uloženy ve své mysli. Tyto obrazy je možné popisovat pomocí prvků, z nichž se skládají, a jejich určujících vlastností. Zastávám názor, že v případě slovesných významů je tyto prvky možné přirovnat k participantům a jejich vlastnosti k participantním rolím.

Každý typ významu je v naší mysli spojen s jazykovým prostředkem, který se k jeho vyjádření běžně užívá, přičemž vlastnosti tohoto jazykového prostředku přispívají k perspektivizaci a hierarchizaci složek prototypického obrazu – vytvářejí jeho rámec. Zastávám názor, že základní proměnné slovesných rámců korespondují se slovesnou valencí.

Vycházel jsem tedy z následujících předpokladů:

- a) že popsání sémantických a syntaktických vlastností českých a anglických sloves mluvení může ozřejmit, jaké prototypy obrazů jazykového jednání lidí mají v myslích uloženy rodilí mluvčí češtiny a angličtiny;
- b) že rozdílná sémantika a syntaktické vlastnosti českých a anglických lexémů, které jsou odrazem rozdílné konceptualizace mimojazykové reality u rodilých mluvčích češtiny a angličtiny, způsobují u anglicky mluvících studentů češtiny jako cizího jazyka negativní jazykový transfer, konkrétně chybné přenášení sémantických kvalit a syntaktických vlastností anglických lexémů na lexémy české.

Pro ověření výchozích předpokladů jsem zvolil skupinu deseti českých a čtyř anglických sloves mluvení. Uvedu zde alespoň dva hlavní důvody pro svou volbu:

- a) slovesa jako slovní druh jsou úzce provázána se syntaktickou strukturou věty (viz např. Daneš, Hlavsa 1981; Daneš 1985), což umožňuje věnovat se vzájemným vazbám sémantiky a syntaktických vlastností lexémů;
- b) slovesa mluvení jako sémanticky vymezená skupina sloves jsou nezbytnou součástí slovní zásoby studenta cizího jazyka již od nejnižších úrovní jeho komunikačních dovedností (viz např. Hádková a kol. 2005; Čadská a kol. 2005).

Skupinu deseti českých sloves mluvení (*řici/říkat/říkávat, mluvit, hovořit, povědět/povídat, oznámit, informovat, konstatovat*) jsem pro výzkum vybral z více důvodů. Zmíním se zde alespoň o dvou nejdůležitějších:

- 1) jedná se o slovesa s relativně vysokou frekvencí;
- 2) většina z nich patří mezi nejběžnější překladové ekvivalenty anglických lexémů *speak, talk, say a tell*, které jsem chtěl využít pro kontrastivní analýzu.

4.

Jako zdroj jazykových dat pro popis sémantiky a syntaktických vlastností deseti českých sloves jsem použil jazykový korpus, konkrétně korpus syn2000 ČNK. Získávání dat probíhalo tak, že jsem za použití korpusového manažeru zadal požadavek na 300 náhodně vybraných konkordancí každého slovesa, a to v rozsahu 100 znaků před a 100 znaků za tvarem zadaného lemmatu. Na základě získaných fragmentů textu jsem se pokusil vymezit konkrétní aktualizace významu jednotlivých lexémů a popsal jsem syntaktické struktury, které se v analyzovaných výpovědích manifestovaly.

Při popisu lexikálního významu a syntaktických vlastností českých sloves jsem vycházel z metody, na níž jsou založeny výkladové kombinatorické slovníky teorie smysl-text (viz např. Steele 1990). Jejich základem je tzv. standardní definice, která má vnější formu podobnou matematické rovnici, na jejíž levé straně je vymezené sloveso (ve formě *verba finita* v aktivu), jehož syntaktické pozice/aktantové sloty jsou zastoupeny proměnnými (X, Y, Z...), zatímco pravou stranu tvoří propozice vysvětlující význam tohoto slovesa.

Jelikož jednotlivé participanty slovesného děje popisovaného propozicí na pravé straně rovnice (o definici participantních rolí u skupiny sloves mluvení viz např. Daneš, Hlavsa 1981; Panevová 1980) jsou označeny proměnnými korespondujícími s odpovídajícími syntaktickými pozicemi/aktantovými sloty vymezeného *verba finita* (uváděnými na levé straně rovnice), rozhodl jsem se explicitně formulovat pouze pravou stranu standardní definice, tedy např.:

oznámit₁

Osoba X dává osobě Y na vědomí informaci Z.

Výkladové kombinatorické slovníky následně popisují jazykové formy obsazující syntaktické pozice, které sloveso otevírá. Tato vyjádření jsou uvedena v tabulce, jejíž každý sloupec je výčtem forem obsazujících syntaktickou pozici uvedenou v jeho záhlaví. Pořadí jazykových forem v jednotlivých sloupcích tabulky je dáno předem stanovenými pravidly (např. objeví-li se možnost vyjádřit určitou po-

zici substantivem v bezpředložkovém pádě, je takové vyjádření uvedeno vždy jako první). Jelikož však bylo z hlediska cílů mého výzkumu klíčové odlišit typická vyjádření od těch, jež se vyskytují pouze okrajově, rozhodl jsem se řadit jednotlivé jazykové formy sestupně podle předpokládané frekvence užití (stanovené na základě 300 výskytů v syn2000) a uvádět jejich procentuální zastoupení ve zkoumaném vzorku, tedy např.:

oznámit₁

Realizace X	výskyty (v %) ¹	Realizace Y	výskyty (v %)	Realizace Z	výskyty (v %)
SUBST nom	65	nevyjádřeno	64	že SENT	46
nevyjádřeno	31	PRON dat	19	SUBST ak	23
PRON nom	4	SUBST dat	10	PRON ak	21
ADV loci	1	ADV loci	8	SENT	8
kdo SENT	1	SUBST vok	2	jaké SENT	1
ten, kdo SENT	1			které SENT	1
				co SENT	1
				nevyjádřeno	1

5.

Zjištěné sémantické a syntaktické vlastnosti deseti českých sloves mluvení jsem následně prorovnal se sémantikou a syntaktickými vlastnostmi čtyř sloves anglických, jejichž popis jsem převzal ze zahraniční literatury (Dirven, Goosens, Putseys, Vorlat 1982). Porovnání ukázalo odlišnosti, které spadaly především do následujících pěti skupin jevů:

- 1) rozdíly v šíři významu slovesných lexémů, například jako překlad anglické věty *The tiredness is beginning to tell* nemůžeme použít českou větu *Únava začíná říkat*, ale *Únava se začíná projevovat*;

¹ Případný rozdíl součtu procentuálního zastoupení jednotlivých forem od 100% je dán zaokrouhlením.

naopak při překladu české věty *Říká svému psovi Pedro* nemůžeme použít anglickou větu *He tells her dog Pedro*, nýbrž *He calls her dog Pedro*; v obou případech proto, že jedno ze sloves, která jsou obvykle pokládána za překladové ekvivalenty, má navíc jednu/nějakou významovou aktualizaci;

- 2) rozdíly v sémantické povaze participantů, například anglickou větu *The newspaper says it started yesterday* nemůžeme přeložit jako *Noviny říkají, že to začalo včera*, protože sloveso *říkat* v češtině neužíváme v odpovědích na otázku *Co dělají noviny?*;
- 3) rozdíly v obvyklé jazykové realizaci participantů, například při překladu anglické věty *Lucy told Paul to go home* nemůžeme sdělovanou informaci vyjádřit infinitivem, tedy *Lucy řekla Pavlovi jít domů*;
- 4) rozdíly v syntaktické funkci předložek, například předložka *to* v anglické větě *Richard was talking to his friends* vyjadřuje komunikační interakci, zatímco obvykle ekvivalentní česká předložka *k* vyjadřuje v české větě *Richard mluvil ke svým přátelům* komunikaci jednostrannou;
- 5) rozdíly v užití pasivních konstrukcí, například v českém překladu anglické věty *English is spoken all over the world* nemůžeme použít opisné pasivum.

7.

Pokud jsem tedy předpokládal platnost své hypotézy, měl se právě v těchto pěti oblastech u nerodilých mluvčích češtiny, kteří jsou zároveň mluvčími angličtiny, projevit negativní jazykový transfer, tedy zvýšený počet defektních výpovědí. Zda tomu tak opravdu je, jsem se rozhodl ověřit pomocí sondy, která měla podobu nestandardizovaného dotazníku kombinovaného s (anglicko-českým) překladovým cvičením. Celkem jsem oslovil 179 respondentů s různou úrovní jazykových dovedností v češtině. Byli to především rodilí mluvčí angličtiny, ale také rodilí mluvčí jiných indoevropských jazyků a rodilí mluvčí jazyků neindoevropských. Především u mluvčích neindoev-

ropských jazyků jsem totiž předpokládal, že budou angličtinu považovat za prototyp indoevropského jazyka.

Výzkumná sonda (viz Daněk 2007) prokázala negativní jazykový transfer ve všech ověřovaných oblastech, a potvrdila tak ověřovanou hypotézu. V případě rozdílů v sémantice sloves se však tendence k negativnímu transferu projevila méně výrazně než v případě rozdílů v jejich syntaktických vlastnostech. Výsledky výzkumné sondy mi tedy umožnily formulovat následující doporučení pro učitele a tvůrce výukových materiálů:

Pokud zpracovávají oblast českých sloves s významem interpersonální komunikace a jejich cílovou skupinou jsou anglicky mluvící studenti, měli by se soustředit především na rozdíl v obvyklé jazykové realizaci slovesných participantů a rozdíl v syntaktické funkci předložek.

Výsledky výzkumné sondy mi také umožnily vyslovit názor, že předpovídat obtížnost jazykové látky na základě lingvistického výzkumu v principu možné je, avšak rozsah negativního transferu není přímo závislý na míře strukturní odlišnosti dvou jazyků, a predikce založené na kontrastivním lingvistickém zkoumání je tedy vždy nutné ověřovat nelingvistickými metodami, např. analýzou chyb.

Literatura

- Č a d s k á M. a kol., 2005, *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A2*. Tauris, Praha.
- D a n ě k J., 2007, *Negativní jazykový transfer u anglicky mluvících studentů češtiny jako cizího jazyka* (dizertační práce). PaedF UK, Praha.
- D a n e š F., 1985, *Věta a text*. Academia, Praha.
- D a n e š F., H l a v s a Z., 1981, *Větné vzorce v češtině*. Academia, Praha.
- D i r v e n R., G o o s e n s L., P u t s e y s Y., V o r l a t E., 1982, *The Scene of Linguistic Action and its Perspectivisation by SPEAK, TALK, SAY and TELL*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- F i l l m o r e Ch. J., 1977, *Scenes-and frames sémantice*, [in:] A. Zampoli (ed.), *Linguistic Structures Processing*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, s. 55–81.
- H á d k o v á M. a kol., 2005, *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1*. Tauris, Praha.
- H á j k o v á E., 2005, *Příprava učitelů na práci s žákem s cizím mateřským jazykem v běžné ZŠ*. „Pedagogická orientace“, č. 2, s. 79–83.

H e n d r i c h J. a kol., 1988, *Didaktika cizích jazyků*. SPN, Praha.

P a n e v o v á J., 1980, *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Academia, Praha.

Společný evropský referenční rámec pro jazyky, 2002. UP, Olomouc.

S t e e l e J. (ed.), 1990, *Meaning-Text Theory: Linguistics, Lexicography and Implications*. University of Ottawa, Ottawa.

Z a l e v s k a j a A., 1999, *Vvedeniye v psycholingvistiku*. Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, Moskva.

Summary

Negative language transfer is presented as an important factor causing production of defective utterances with non-native speakers. The use of contrastive analysis of several Czech verbs of speaking (namely *řici/říkat/říkávat*, *mluvit*, *hovořit*, *povědět/povídat*, *oznámit*, *informovat* and *konstatovat*) and their English counterparts (namely *speak*, *talk*, *say* a *tell*) for the production of negative language transfer is described with English-speaking learners of Czech to demonstrate the degree to which assessing the difficulty of language subject matter based on contrastive grammar is possible.